

ПОЛЬСКАМОЎНЫ КАМΠΑНАЕНТ У «ПРАДМОВЕ ВАСІЛЯ ЦЯПІНСКАГА»

Выпускаючы ў свет пераклад евангелля, першы на беларускамоўнай ніве, Васіль Цяпінскі дадаў да яго невялікую прадмову. Прадмова да «Евангелля Цяпінскага» захавалася ў адзіным рукапісу кірылічнага зборніка рэлігійна-палемічных твораў, складзенага ў 1580 г. у Супрасльскім манастыры. Можна лічыць, што і *Прадмова* з'явілася недзе ў гэтым часе. На жаль, яна да гэтага часу не прыцягнула ўвагі філолагаў. Відаць, пэўную ролю тут адыграла насычанасць твора складанымі сінтаксічнымі канструкцыямі і своеасаблівымі стылістычнымі сродкамі, што замінала разуменню яго зместу і нават выклікала збянтэжанасць у нешматлікіх даследчыкаў *Прадмовы* (Довнар-Запольский 1899: 1034; Пичета 1961: 692—693; Жураўскі 1967: 202). За больш чым стагоддзе навуковага знаёмства з гэтым помнікам яму не было прысвечана ніводнага артыкула. Між тым ён цікавы многімі сваімі асаблівасцямі, сярод якіх даволі адметнай з'яўляецца польскамоўная плынь, на якую ўпершыню ўказаў А. І. Жураўскі (гл.: Żurawski 1961: 38 і інш.).

Упэўненасць у польскамоўным уплыве даюць перш за ўсё фанетычныя паказчыкі, па якім беларуская мова сістэмна проціпастаўляецца польскай (гл.: Żurawski 1961: 46; Жураўскі 1981: 258; Шакун 1984: 90—91). У *Прадмове* выяўлена некалькі такіх рыс, прадстаўленых, зразумела, у лексікалізаваным выглядзе¹:

а) Насавы галосны ў слове воньтым пры наяўнасці ў астатніх выпадках чыстых галосных на месцы былых назальных. На падставе слоўнікавых матэрыялаў можна адзначыць, што гэтае слова ўжывалася ў старабеларускай мове з назальным рэфлексам часцей, чым без яго (параўн. ГСМБ-4: 178—180; ГСБМ-5: 55—56).

б) Адсутнасць эпентэтычнага [л] пасля губных (гл. Гістарычная лексікалогія 1970: 102) у некаторых пасіўных дзеепрыметніках прашлага часу: збавенное, оздобены, постановены, утрапеному, тады як у іншых прыкладах у гэтай пазіцыі выступае [л]: *прибавляючими, молвою, направляли*. Відаць, не без уздзеяння польскай мовы ўжываецца ў аснове дзеяслова цяперашняга часу суфікс *-u(jo)-: *заправуют, zostавую, указуем* замест звычайных для беларускай мовы *-a(jo)-, *-yva(jo)-, напр., 1 ас. адз. л.: *запраўляю, астаўляю, указываю*, пар. польск. *zapravują, zostawują, ukazują*.

в) Каранёвае няпоўнагалоссе (польскага тыпу): *власныи, многокрот, потреба, потребы, потребу, потребою, потребу, роостропности, зпосредку*. Сюды ж трэба далучаць няпоўнагалосныя багемізмы, якія трапілі праз польскую мову (гл. Siatkowski 1965: 205—212): *власным, власного, власное, властис, злаща* (10 разоў). З меншай упэўненасцю можна гаварыць аб польскім уплыве ў адносінах да выпадкаў ужывання марфемы *пре(д)-* у якасці прыназоўніка *предъ* і прыстаўкі: *предмова, предки, предков, предках*—тут верагодна кантамінацыя і з црксл. *прѣдъ*. Бясспрэчным царкоўнаславянствам з'яўляецца форма *владыка* са значэннем 'праваслаўны біскуп' (Siatkowski 1965: 17, 201). Паралельна з няпоўнагалоснымі формамі у помніку існуюць і поўнагалосныя: *впредъ, дорога, золотоустыи, коротко, короткость, передъ* (прыназоўнік, 5 разоў), *перекладати, посторонниши, соромотити, сторона* (2 разы), *черезъ* (прыназоўнік, 3 разы). Выкарыстанне разам з імі няпоўнагалосных форм сведчыць аб дээтымалагізацыі апошніх, запазычванні лексем у няпоўнагалосным выглядзе, напр.: *многокрот, посто-рошше ученые народы*. У помніку не адзначаецца вырытатыўнасці поўнагалосных і няпоўнагалосных форм у межах аднаго каранёвага гнязда; у выпадках адзінкавага ўжывання такіх форм відавочна іх лексікалізацыя: *влохъ, влохов, 'итальянец' і *волохъ* (з *волоскіх*) 'прадстаўнік Румына-Дакіі' (абедзве формы ўзыходзяць да *volchъ, старажытнай назвы народа, што жыў за гарамі).

г) Рэфлексы рэдукаваных у спалучэннях з плаўнымі у наступных выпадках: *взгардою, взгарду, взгаржаютъ, подлуг, кривкость*. Сустракаюцца і прыклады ўсходнеславянскіх форм: *должачисе, держу* і інш.

Марфалагічныя з'явы абедзвюх моў у меншай ступені сістэмна супрацьпастаўленыя. Развіваючыся на глебе былой генетычнай аднасці, яны тычацца галоўным чынам дыстрыбуцыі асобых форм. Напрыклад,

выкарыстанне канчатка *-ове* у мн. л. наз. і кліч. скл. (які этымалагічна ўзыходзіць да асноў на *-й*) сярод назоўнікаў з асновай на *-о*, што ў літаратурнай мове лічыцца праявай польскага ўплыву (Żurawski 1961: 47—52), у помніку праведзена непаслядоўна: митрополітове, панове, але: народы, прэдкі. У 1 асобе мн. л. дзеяслоў *быть* мае канчатак *-мы*, што разглядаецца як паланізм (Żurawski 1961: 50; Жураўскі 1981: 254—255). Гэты канчатак выступае ў форме цяперашняга часу естосмы і аорыста бысмы (2 разы), аднак адсутнічае ў формах астатніх дзеясловаў. Ужыванне ступені параўнання прыслоўяў *набольши*, *намнєи* (2 разы) таксама тлумачыцца польскім уплывам (Якаўлеў 1984: 34). Да вынікаў польскага ўздзеяння далучаецца таксама суфікс *-е* прыслоўяў (Якаўлеў 1984: 38), які шырока прадстаўлены ў помніку (больш як палова ўсіх прыслоўяў, утвораных ад прыметнікаў): *верне*, *добре*, *исте*, *заисте*, *отвористе*, *покорне*, *посполите*, *правдиве*, *скромне*, *смеле*, *христианске*, *ясне*. З польскім уплывам звычайна судзіцца (Якаўлеў 1984: 37) скарачаную форму *ми* асабовага займенніка *я*, хаця яе ўжыванне, здаецца, магло падтрымлівацца ўсходнеславянскімі дыялектамі. Паланізмамі трэба лічыць злучнік *иже* і часціцу *овшем*.

Асобнае месца ў помніку займае іншамовная лексіка. Калі з яе выключыць нязначную колькасць запазычанняў з класічных моў² (*алиишъ, апостолъ, (апостольскии), библия, катехисисъ, синодъ, сумма, христость (христианскии), сюды можна аднесці маестатъ, привилье, фалишвишъ*), то амаль усе астатнія запазычаныя словы трэба лічыць ці ўласна паланізмамі, ці ўзятымі праз польскую мову з іншых моў, галоўным чынам, з чэшскай або пямецкай (гл. Żurawski 1961: 40—46; Гістарычная лексікалогія 1970: 90—102; Булыка 1972; Булыка 1980: 36—38, 45, 78—79, 130—135). Гэта такія, як: *богобоишъ, васнъ, выбринутѣ, гоишъ, довишати, довшитъ (довштинъ), дяка (вдячъ, вдячно, не-вдячность), жаднъш (жадинъ), залечанъш, занедбанъш (занедбанье), за-цнъш, зычѣти, (зычливостъ), жебы (злучн.) кзвалтомъ (прысл.), за-зростъ, леда, маетность, мусѣти, натыхместъ, обварованеишии, пил-ность, плонъш (плонно), поневажъ, посполитыи, потваръ, призвоито, прицичати, причинца, ретунокъ, спирати, умеетность (неумеетность), справедливъш, светобливъш (светобливостъ), упрѣмьш, утрапенъш, хуть (хутливъш), цвичати се, цвиченье, а таксама мажліва, вельмиш, малженство. Польскае паходжанне маюць асобныя словаўтваральныя мадэлі (Гістарычная лексікалогія 1970: 74, 101): *братерскии, отцизна*. Магчыма, з польскіх крыніц узяты наступныя словы: *булгарскии, пале-стына, сычыля, финицы*.*

Паказчыкам польскага ўплыву могуць выступаць і ўстойлівыя сінтаксічныя канструкцыі. У *Прадмове* назіраецца шэраг выразаў і сло-вазлучэнняў, якія маюць адпаведнікі ў польскіх помніках таго часу. Матэрыял з гэтых помнікаў шырока прадстаўляе Słownik Polszczyzny XVI wieku (Т. 1—18 да *ochytrę*). Наяўнасць такіх канструкцый у *Прадмове* здаецца вынікам знаёмства аўтара з адпаведнай польскай літаратурай. Такое ўражанне пакідае параўнанне фразеалагічных (у шырокім сэнсе) сродкаў *Прадмовы* і польскай літаратурнай мовы.

Напрыклад, выраз *учинити повинности своей досыть* у такім кантэксце: *але учинивши повинности свои досыть, мусим до маестату бжѣго отозватсе супадае з распаўсюджаным у польскай мове dosyć uczynić swojej powinności* 'выканаць так, як трэба; зрабіць належным чынам', які ў сваю чаргу адпавядае лацінскаму выразу *minus sunt exequi sustinere* (SPS-5: 467). Выраз *одинъ передъ другимъ* з наступнага кантэксту: *...не подкупов, не посулов дле поседанъя столицъ один перед другимъ... але слова бжѣго сами се учили...* мае ў польскіх помніках адпаведнік *jeden przed drugim* 'абганяючы адзін аднаго, навяперадкі' (SPS-6: 66). У гэтым прыкладзе ўсходнеславянскія рэфлексы *{одинъ, передъ}* сведчаць аб бытаванні такога выразу ў старабеларускай мове. Зварот *и што такого: ... маестности и имєни от ваших предков имъ не на марнотрацтва, не на строи и што такого, але для наук напданных карэлїруе з польскім i co takiego* 'і таму падобнае, і гэтак далей' (SPS-3: 603-604), але адрозніваецца ад польскага адпаведніка формай займенніка і канчаткам *-ого*. Устойлівы зварот (*стати*) *передъ маестатомъ божьимъ* з фрагмента мусимъ *находзиць у польскай мове такія адпаведнікі, як stać przed bogiem* (SPS-2: 268), *być przed majestatem bożym* (SPS-3: 30). Пэўную блізкасць

можно назіраць і ў галіне сінтаксічных сувязей. Напрыклад, у польскіх тэкстах адзначаецца падвойнае кіраванне дзеяслова *chwalić* 'славіць, ухваляць' вінавальным і родным склонамі пры дапамозе прыназоўніка *z*: *chwalić kogo z czego* (SPS-3: 350), з чым у *Прадмове* можна параўнаць адпаведную сінтаксічную канструкцыю пры дзеяслове *хваліти* 'славіць, ухваляць': з чого бы мѣли пана з выкриканемъ хвалити.

Звяртаюць на сябе ўвагу пералічэнні і сінанімічныя рады, ужытыя ў *Прадмове*. Напрыклад, словы *довстипъ/довстипныйи, острость/острыи* выкарыстаны ў якасці сінанімаў: *яко то был зацыйи, славыи, острии, довстипныйи народ их в уместности*; што се там пишет паметниками о их довстипе и острости—магчыма, на падставе існаваўшых у польскай мове ўстойлівых зваротаў *ostrzy dowcip, ostrość dowcipu* (якія адпавядалі лац. *ingentium videntium*, SPS-5: 515). Сінанімічнае выкарыстанне гэтых слоў сустракаецца і ў іншых старабеларускіх тэкстах: *довтпеъ и острость* (ГСБМ-8: 182). Спалучэнне *хуть и упреиность*: *хут и упреиность срѣца моего им показоват срадностица з польскім *chuć i uprzejmość* (SPS-3: 334), *chuć uprzejma* (SPS-3: 332). Паглыбленае даследаванне стылістычных сродкаў *Прадмовы*, здаецца, можа прынесці факты аб блізкім знаёмстве яе аўтара з пэўнымі жанрамі польскай літаратуры.*

Цікавыя выпікі дае параўнанне семантыкі асобных лексем. Напрыклад, у польскай мове XVI ст. дзеяслоў *dostawać* меў акрамя іншых значэнняў і такое: 'дасягаць я. -н. стану або мэты, набываць ш. -н', напрыклад, пры кіраванні абстрактнымі назоўнікамі *dostawać nauki* (SPS-5: 443—446). Гэтае значэнне вядома і старабеларускай мове (ГСБМ-9: 203). Таму выраз *книгъ доставати* у наступным фрагменце *Прадмовы*: *книг стариг, давних, на розныхъ и неблизких месца доставачуи хутчѣи трѣба тлумачыць праз семантыку 'набірацца вучонасці, кніжнасці', а не разумець у сэнсе таго, што аўтар збіраў старажытныя кнігі па далёкім мясцовасцям (параўн. Довнар-Запольский 1899: 1047). Спіс падобных лексем можна павялічыць: *готовати* 'падрыхтоўваць, рыхтаваць' (тое ж і ГСБМ-7: 119): ... сами и их детки смыслы свои не яко готовали, острили и в ѿѣрс прищивчали—параўн. польск. *gotować* 'падрыхтоўваць, прызваць, прылучаць' (SPS-8: 65); *доказати* 'дасягнуць' (ГСБМ-8: 220): [славяне] сами одни только того были доказали, же подлуг науки айѣльское своим влоскимъ сзыком от так давнего часу слово божье выложили, параўн. польск. *dokazać* 'дасягнуць, дамагчыся, учыніць' (SPS-5: 257—258); *допустити*, параўн. кантэкст: *сстли бѣъ допустити утерпѣти* і польскі дзеяслоў *dopuszczać* 'вырашаць, накіроўваць ш. -н. нядобрае, непрыемнае', які ў польскіх тэкстах ужываецца для характарыстыкі стасункаў бога да чалавека (SPS-5: 380). Гэты выраз у *Прадмове* мае сэнс 'калі бог вырашыць пакараць'—сэнс, які не выводзіцца з таго значэння дзеяслова *допускати*, якое запатавана старабеларускім слоўнікам як 'дазваляць' (ГСБМ-8: 301, 303).*

Характар лексікі, якая абазначае паняцці і рэаліі рэлігійнага жыцця, у *Прадмове* красамоўна сведчыць аб яе польскім паходжанні, папрыкл. параўн. *панъ*, адно са значэнняў якога ў помніку—'гасподзь' з польск. *pan* і црксл. ГОСПОДЬ. Да гэтай лексікі можна далучыць не толькі спецыяльную тэрміналогію, якая абазначае розныя культавыя прылады і дагматычныя паняцці, але і амаль усякае агульнаужывальнае слова, калі зафіксаваць, што яно скарыстана ў тых кантэкстах, дзе гаворка ідзе пра бога і праявы ягонай істоты да яго стварэнняў і г. д.. Разглядаемы помнік надзвычай багаты такімі кантэкстамі, напр.: *ласка божая* 'божая літасць', параўн. польск. *łaska boża*, црксл. МИЛОСТЬ БЖІЯ—ласки бжее; за ласкою ѿна бѣга; ласка и покои от бѣга; *заплата от пана* 'узнагарода або кара ад бога', параўн. польск. *zapłata od pana*, црксл. МЪЗДА ОТЪ ГСДА—дзе заплаціты собе от цана вечное; *добротливостъ божая* 'божская ласка', параўн. польск. *dobrotliwość boża*, црксл. БЛАГОСТЬ (БЛАГОЧИНІЕ) БЖІЯ—указуемъ по собе некое подобенство добротливости бжее; *фала божая* 'божая слава', параўн. польск. *chwała boża*, црксл. СЛАВА БЖІЯ—ку фале бжиси кончить. У гэтых выпадках асобныя словы (*ласка, хвала*) і карані (*добр-, плат-* у словах *добротливостъ, заплата*) належаць агульнаславянскай спадчыне, і таму іх семантыка ў розных славянскіх мовах аказваецца вельмі блізкай. Аднак трэба мець на ўвазе, што такая лексіка набывае спецыфічную практыку выкарыстання, якая замацоўвае за ёй акрэсленую семантыку ў пэўных

кантэкстах. Можна меркаваць, што такая практыка ў сваю чаргу спецыфічна для кожнай літаратурнай мовы, і, значыць, агульнасць гэтых практык трэба разглядаць як сведчанне кантактаў паміж імі.

Біблейскія цытаты таксама могуць быць выкарыстаны як сведкі іншамоўнага ўплыву. Напрыклад, словы *ласка і покое* ў загалоўку *Прадмовы* ... богобоиним ласка и покое от бга и бца пна ншого іс хса ужыты ў дакладнай цытаце з апостальскіх пасланняў (Яўр. 2; Гал. 6: 16; 1-Цім. 1: 2; 2-Цім. 1: 2; Ціт. 1: 4). У гэтай цытаце грэч. η χροις, η ερηνη перакладаюцца ў польскай мове як *łaska, pokój* (так, напр., у С. Буднага), а ў царкоўнаславянскай—як МИЛОСТЬ, МИРЪ (Астрожская біблія). Выбар Цяпінскім першага варыянта гаворыць аб яго арыентацыі на польскія крыніцы ў такім важным пытанні, як біблейскія пераклады.

Такім чынам, на розных моўных узроўнях—фанстычным, марфалагічным, лексічным, часткова ў галіне сінтагматыкі і семантыкі, у стылістычных сродках назіраецца шмат польскіх элементаў. Пытанне аб іх пранікненні ў *Прадмову* прапануе даследчыку вылучыць два напрамкі: параўнанне мовы помнікі з літаратурнай мовай таго часу, якая ўжо засвоіла досыць вялікі аб'ём паланізмаў, і, з другога боку, вывучэнне ўласнай стратэгіі аўтара, які мог прытрымлівацца пэўнай стылістычнай плыні. Такое даследаванне непазбежна прывядзе да пэўнай мовазнаўчай апрацоўкі *Прадмовы* Васіля Цяпінскага, якой ужо даўно заслужоўвае гэты невялікі, але вельмі цікавы твор аднаго з першапраходцаў моўнага наватарства ў старабеларускай літаратуры.

¹ Цытацыя прыкладаў падаецца з арыгінала з пэўнымі спрашчэннямі ў галіне графікі па тэхнічных прычынах.

² Запазычэнні з іншых моў прадстаўлены амаль што лічонамі прыкладамі: *владыка, широце*—з царкоўнаславянскай; *толмачь*, якое лічыцца цюркізмам (гл.: Гістарычная лексікалогія. Мн., 1970. С. 141).

Скарачэнні

Булыка 1972—Булыка А. М. Даўнія запазычэнні беларускай мовы. Мн., 1972;
Булыка 1980—Булыка А. М. Лексічныя запазычэнні ў беларускай мове XIV—XVIII стст. Мн., 1980.

Гістарычная лексікалогія 1970—Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., 1970.

Довнар-Запольский 1899—Довнар-Запольский М. В. В. Н. Тяпинский, переводчик евангелия на белорусское наречие//Изв. ОРЯС Императорской АН. Спб., 1899. Т. 4. Кн. 3.

Żurawski 1961.—Żurawski A. Uwagi o pozyczkach polskich w języku piśmienictwa białoruskiego XVI i XVII wieku//Slavia Orientalis. Roczn. 10. Warszawa, 1961. N. 1.

Жураўскі 1967—Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1.

Жураўскі 1981—Жураўскі А. Польскія элементы ў парадыгме дзеяслова старабеларускай пісьменнасці//Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa, 1981. Т. 20.

Пичета 1961—Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961.

Siatkowski 1965—Siatkowski J. Bohemizmy fonetyczne w języku polskim. Cz. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.

Шакун 1984—Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984.

Якаўлеў 1984—Якаўлеў С. М. Да пытання аб польскім марфалагічным уплыве на мову беларускага пісьменства XV—XVIII стст.//Беларуская лінгвістыка. Мн., 1984. Вып.. 25.

ГСМБ—Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982. Т. 1.

SPS—Słownik Polszczyzny XVI wieku. Warszawa, 1966. Т. 1.

Т. М. ДЗЯЛЕНДЗІК

ПЕРЫЯД У СТАРАПОЛЬСКИХ І СТАРАБЕЛАРУСКИХ ГАМІЛЕТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ XVI—XVII стст.: ТЭОРЫЯ І ПРАКТЫКА

У еўрапейскіх рыторыках XVI—XVII стст., у тым ліку і ў створаных на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, вучэнне аб перыядзе размяшчалася ў частцы *elocutio* ('красамоўства'), дзе перыяд адносіўся да фігур выслоўяў (*figurarum sententiarum*). Развіваючы арыстоцэлеўскае вучэнне